

بیان شمائل نبوی ﷺ میں نواب صدیق حسن خانؒ کا منہج

احمد سعید راشد *

حافظ محمد سجاد **

شمائل و خصائل نبوی ﷺ کا بیان روز اول سے سیرت نگاری کا مستقل موضوع رہا ہے۔ رسول اللہ ﷺ کے رضوان اللہ علیہم اجمعین آپ ﷺ کے شمائل کا باہم تذکرہ فرماتے۔ محدثین میں سے امام ترمذی (م۔ ۲۷۹ھ) نے سے پہلے لفظ شمائل کو استعمال فرماتے ہوئے اس مبارک موضوع پر احادیث اکٹھی فرمائیں اور "الشمائل المحمدیہ ﷺ" منفرد تالیف مرتب کی جسے محدثین اور دیگر سیرت نگاروں کے ہاں ایک خاص مقام و مرتبہ حاصل ہوا۔ مزید برآں کو سیرت نگاری کے ایک باقاعدہ شعبہ کی حیثیت حاصل ہو گئی اور ہر دور کے سیرت نگاروں نے اس پر خصوصی توجہ دے مختلف مناہج و اسالیب کے ساتھ بیسیوں تالیفات مرتب فرمائیں۔

صدیق حسن خان (م۔ ۱۸۹۰ء) کا شمار ان عظیم ہمہ جہت علمی شخصیات میں ہوتا ہے جنہوں نے بیک تفسیر، حدیث، سیرت، فقہ اور تاریخ کے میادین میں قلم اٹھایا اور متعدد تالیفات رقم فرمائیں۔ سیرت کے موضوع پر صاحب کی ایک اہم تالیف "الشمائے العنبریہ من مولد خیر البریہ" ہے جس میں تیرہ فصول کے تحت سیرت کے مختلف موضوعات کو بیان کیا گیا ہے۔ یہ تالیف اگرچہ بنیادی طور پر ایک مصری عالم مومن بن حسن شبلنجی (پ۔ ۱۲۵۰ھ) کی عربی "نور الابصار فی مناقب آل النبی الحجازی ﷺ" کا خلاصہ ہے مگر نواب صاحب نے اس میں مختلف مباحث سیرت کا بھی فرمایا ہے۔ ڈاکٹر نسیم مظہر صدیقی اس تالیف کے بارے فرماتے ہیں۔

"اردو میں نواب صدیق حسن خان کا یہ رسالہ اپنے پیشتر رسالوں سے لائق فائق ہے" (۱)

صاحب نے اس تالیف میں شمائل و خصائل نبوی ﷺ پر ایک مفصل فصل قائم کی۔ شمائل کے موضوع پر نے "بلوغ العلیٰ بمعرفۃ الخلی" نامی کتابچہ بھی تحریر فرمایا ہے جس میں شمائل النبی ﷺ کو مزید مفصل و جامع انداز میں بیان کیا ہے۔ مضامین کی جامعیت اور فاضلانہ اسلوب بیان کی وجہ سے یہ تالیف اور زیادہ وقیع بن گئی ہے۔ نواب صاحب نے نہ صرف مختلف شعراء کے اشعار بیان فرمائے ہیں بلکہ اپنے الفاظ کو بھی ہم قافیہ بنانے کی کوشش کی ہے۔ سیرت کی محققات کی شکل میں اپنے مختلف مصادر کا بھی ذکر کیا ہے۔ مذکورہ بالا دونوں تالیفات انیسویں صدی عیسوی کی اردو زبان اور رسم الخط میں تحریر کی گئیں جو اپنے اسلوب بیان اور مشکل لفاظی کے لحاظ سے انتہائی منفرد ہیں۔ نواب صاحب کے نزدیک شمائل نبوی ﷺ کا تحفظ و بیان ضروریات دین میں سے ہے۔ (۲) شمائل کے بیان میں نواب صاحب نے احادیث صحیحہ اور کتب سیرت پر ہی انحصار فرماتے ہیں۔ زیر نظر مقالہ میں نواب کی مذکورہ تالیفات کے حوالہ سے نبوی ﷺ کے بیان کا تحقیقی مطالعہ کیا گیا ہے۔ نواب صاحب کے قدیم رسم الخط میں تحریر کردہ الفاظ کو جدید اردو رسم الخط میں منتقل کیا گیا ہے۔ تخریج کرتے ہوئے ان کے بیان کردہ مصادر کو پیش نظر رکھا گیا ہے۔ ثانوی مصادر کی صورت میں

ہر ممکن حد تک ان مضامین کو اولین مصادر کی روشنی میں بھی دیکھنے کی کوشش کی گئی ہے۔ نبی اکرم ﷺ کے شامل بیان کرتے ہوئے بارے نواب صدیق حسن خانؒ تحریر فرماتے ہیں۔

"آپ کا رنگ روشن تھا۔ بے حد سفید رنگ تھے نہ گندم گوں" (۳) آپ کی سفیدی سرخی آمیز تھی۔ (۴) چہرہ مبارک مثل ہاہ نیم ماہ کے چمکتا تھا۔ (۵) آپ کی پیشانی کشادہ تھی، صاف چمکتی تھی۔

مَنْ يَبْذُ فِي الدَّاحِ الْبُهِيمِ جَبِينُهُ يُلْخُ مِنْهُ مِثْلُ مِصْبَاحِ الدُّجَى الْمُتَوَقِّدِ" (۶)

امام بخاریؒ (م-۲۵۶ھ) کی بیان کردہ روایت میں ہے کہ رسول اللہ ﷺ کا رنگ کھلتا ہوا (سرخ و سفید) تھا۔ آپ ﷺ نہ تو صرف اور صرف سفید رنگ تھے اور نہ بالکل گندمی رنگ والے تھے۔ (۷) امام مسلمؒ (م-۲۶۱ھ) کی بیان کردہ روایت میں ہے۔

كَانَ أَبْيَضَ مَلِيحَ الْوَجْهِ" (۸)

آپ ﷺ سفید رنگ تھے اور چہرے پر لمحات تھی۔

آپ ﷺ کے چہرہ قدس کی اسی صفت مبارکہ کو امام بخاریؒ (۹) اور علامہ ابن سعدؒ (م-۲۳۰ھ) نے بھی بیان کیا ہے۔ (۱۰) امام ترمذیؒ (م-۲۷۹ھ) حضرت ہند بن ابی ہالہؒ (م-۳۶ھ) سے رسول اللہ ﷺ کے چہرہ اقدس کے بارے روایت کرتے ہیں۔

يَتَلَوُّ وَجْهَهُ تَلَاوُ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ" (۱۱)

نبی اکرم ﷺ کا چہرہ اقدس چودھویں رات کے چاند کی طرح چمکتا تھا۔

مذکورہ الفاظ کو علامہ اجزیؒ (م-۳۶۰ھ) (۱۲)، علامہ ابن سعدؒ (۱۳) اور حافظ ابو نعیمؒ (م-۴۳۰ھ) (۱۴) نے بھی بیان فرمایا ہے۔ امام ترمذیؒ کی بیان کردہ روایت کے مطابق نبی ﷺ کی پیشانی کشادہ تھی۔ (۱۵) علامہ بیہقیؒ (م-۴۵۸ھ) نے رسول اللہ ﷺ کی پیشانی مبارکہ کی مدح میں حضرت حسان بن ثابتؒ (م-۵۴ھ) کا مذکورہ بالا شعر بیان کیا ہے۔ (۱۶) اس کا معنی یوں ہے:

اندھیری رات میں آپ ﷺ کی پیشانی نظر آتی ہے۔ ایسے چمکتی ہے جیسے روشن چراغ۔

نبی اکرم ﷺ کی مبارک آنکھوں کے بارے نواب صاحب لکھتے ہیں:

آنکھوں کی سفیدی میں باریک رگیں تھیں لال لال۔ آنکھ خوب سفید و سیاہ تھی۔ (۱۷) سر مگیں چشم تھے۔ (۱۸) بروئے شریف باریک و دراز و دنبالہ دار تھے بغیر بھرپور پیو مٹی کے۔ درمیان دونوں بروئے ایک رگ تھی جو وقت غصے کے ابھر آتی تھی۔

مقوس دونوں بروئے مقدس مقدس دونوں بروئے مقوس" (۱۹)

"پلکیں بہت اور لمبی تھیں" (۲۰)

علامہ ترمذیؒ روایت کرتے ہیں کہ نبی اکرم ﷺ کی آنکھیں (پتلیاں) خوب سیاہ تھی۔ (۲۱) ابن سعدؒ نے بھی آپ ﷺ کی آنکھوں کی اس صفت کو بیان فرمایا ہے۔ (۲۲) امام مسلمؒ روایت کرتے ہیں کہ نبی اکرم ﷺ کی آنکھوں کے سفید حصے میں سرخ ذوریاں تھیں۔ (۲۳) اسی صفت کے بارے نواب صاحب لکھتے ہیں کہ (۲۴) سر مگیں چشم سے مراد سرمہ والی آنکھ ہے۔ امام ترمذیؒ روایت کرتے ہیں۔

تھا۔ (۴۱) امام ترمذیؒ بیان کرتے ہیں:

كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَفْلَحَ النَّبِيِّينَ، إِذَا تَكَلَّمَ رُبِّي كَالنُّورِ يُخْرُجُ مِنْ بَيْنِ ثَنَائِيَا (۴۲)
نبی اکرم ﷺ کے سامنے کے دانتوں میں فصل تھا۔ جب آپ ﷺ تکلم فرماتے تو سامنے کے دانتوں میں سے
ایک نور نکلتا ظاہر ہوتا۔

علامہ بیہقیؒ (م- ۸۰۷ھ) بیان کرتے ہیں کہ اس روایت کا ایک راوی ضعیف ہے۔ (۴۳) اس حدیث کو امام
دارمیؒ (م- ۲۵۵ھ) نے بھی بیان کیا ہے۔ (۴۴)

نبی اکرم ﷺ کے موئے ریش مبارکہ و سر مبارک کے بارے نواب صاحب بیان کرتے ہیں:
"ریش شریف انبوہ تھی۔ بہت خوش نما تھی۔ داڑھی نے عارض مبارک کو پر کر لیا تھا۔ یہاں تک لگتا تھا کہ
سینہ مبارک کو بھی پر کر لے۔ داڑھی خوب ہی سیاہ تھی" (۴۵)
بال سخت سیاہ تھے۔ سر کے بال کثرت سے تھے۔ نہ مرغول پیچ دار تھے نہ فروہشتہ بلکہ درمیان جعد و سبط کے
تھے۔ (۴۶)

ایک روایت میں ہے کہ آپ کے بال ہر دو دوش تک پہنچتے تھے اور کبھی آپ ان بالوں کی چارگیسوں کر لیتے۔ ہر
کان دو گیسوؤں کے پیچ میں سے باہر نکلتا اور کبھی بالوں کو ہر دو گوش پر ڈال دیتے۔ اس وقت دونوں صفحہ گردن
نمایاں ہو جاتے۔ (۴۷) موئے سر نرمہ گوش تک پہنچتے تھے، سر و ریش میں کوئی بیس بال سفید ہوں
گے۔ (۴۸)

علامہ ابن سعدؒ بیان کرتے ہیں کہ آپ ﷺ کی داڑھی مبارکہ بہت گھنی اور خوش نما تھی۔ (۴۹) ابن سعد ہی
حضرت یزید الفارسیؒ سے مروی روایت بیان کرتے ہیں کہ انہوں نے نبی ﷺ کو خواب میں دیکھا۔ آپ ﷺ کی داڑھی
مبارکہ یہاں سے یہاں تک تھی (انہوں نے ایک کنپٹی سے لے کر دوسری کی جانب اشارہ کیا)۔ شاید سینہ مبارک کو ہی پر کر
لے۔ (۵۰) داڑھی مبارک کے بیان میں نواب صاحب نے ابن سعدؒ سے استفادہ فرمایا ہے۔ امام احمدؒ روایت کرتے ہیں کہ
نبی ﷺ کے بال بہت زیادہ تھے۔ (۵۱) اس صفت مبارکہ کو نواب صاحب نے علامہ شامیؒ سے اخذ کیا ہے۔ (۵۲) علامہ
شامی کے بیان کردہ الفاظ امام احمدؒ کی روایت کے مطابق ہیں۔ مرغول اور جعد بالوں سے مراد بہت گھنگریالے بال، فروہشتہ
بالوں سے مراد ڈھیلے لٹکے ہوئے بال اور سبط سے مراد سیدھے بال ہیں۔ امام ترمذیؒ روایت کرتے ہیں کہ نبی کریم ﷺ
کے بال مبارک نہ تو بہت پیچیدہ اور گھنگریالے تھے اور نہ ہی بالکل سیدھے بلکہ تھوڑی پیچیدگی اور گھنگریالہ پن لیے ہوئے
تھے۔ (۵۳) علامہ شامیؒ نے بھی نبی کریم ﷺ کے موئے مبارک کی اسی خصوصیت کو بیان کیا ہے۔ (۵۴) امام مسلمؒ سے
مروی ہے کہ نبی ﷺ کے بال مبارک کندھوں تک پہنچتے تھے۔ (۵۵) امام ابی داؤدؒ روایت کرتے ہیں کہ نبی کریم ﷺ
کے بال مبارک کانوں کی لوٹک پہنچتے تھے۔ (۵۶) امام بیہقیؒ بیان کرتے ہیں کہ آپ ﷺ کبھی بالوں کے چار گیسو بھی بنا لیتے
تھے۔ (۵۷) امام غزالیؒ فرماتے ہیں:

وأكثر الرواية أنه كان إلى شحمة أذنيه رمتا جعله غداير أربعاً يخرج كل أذن من بين غديرتين ورميتا

جَعَلَ شَعْرَهُ عَلَى أُذُنَيْهِ قَنَبِدًا وَصَلَّاهُ مَلَاكًا (۵۸)

اکثر روایات میں یہ ہے کہ نبی ﷺ کے بال مبارک کانوں کی لوٹک ہوتے اور کبھی آپ ﷺ ان کی چار

ن ماجہ روایت کرتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ کی داڑھی مبارکہ کے سامنے سے تقریباً سترہ یا بیس بال سفید ہوئے (۵۹) ابن ماجہ ہی کی دوسری روایت میں ہے کہ نبی اکرم ﷺ کے قریباً بیس بال سفید ہوئے تھے۔ (۶۰) صاحب رقم طراز ہیں:

"در میان ہر دو شانے کے بعد تھا" (۶۱) شکم و سینہ برابر، دست و بازو موئے دار، ہتھیلی چوڑی، انگلیاں لمبی (۶۲) ہتھیلیاں پر گوشت تھیں۔ انگلیاں بھی پر گوشت تھیں۔ انگشتان مبارک رواں اور دراز تھیں۔ گویا کہ آپ کی انگلیاں چاندی کی شاخیں تھیں۔ (۶۳) انگشتان پا دراز و رواں تھیں۔ تلوے پاؤں کے زمین سے اونچے تھے۔ پشت پاء نرم و ہموار تھی۔ ان دونوں سے پانی گزرتا" (۶۴) سببہ قدم یعنی انگشت ہمسایہ نرا انگشت دراز تھا یعنی انگوٹھے سے انگوٹھے کے پاس کی انگلی لمبی تھی۔ معتدل اندام تھی۔ (۶۵)

"جابر کہتے ہیں حضرت نے میرے گال پر ہاتھ پھیرا۔ میں نے آپ کے ہاتھ کی ٹھنڈک اور خوشبو پائی گویا کہ اس کو طبلہ عطار سے نکالا ہے" (۶۶)

ترمذی کی بیان کردہ روایت میں ذکر ملتا ہے کہ نبی اکرم ﷺ کے شانوں میں بُعد تھا، شکم و سینہ برابر تھا، ہاتھ پاؤں کی (مناسب) لمبی تھیں اور ہتھیلی کشادہ تھی۔ (۶۷) محدثین میں اس روایت کو امام بغوی (۶۸)، امام بیہقی (۶۹) اور نگاروں میں ابن سعد (۷۰) نے بھی بیان کیا ہے۔ امام بخاری روایت کرتے ہیں کہ نبی ﷺ کی ہتھیلیاں اور قدم پر گوشت تھے۔ (۷۱) نواب صاحب نے اس صفت مبارکہ کو امام بخاری سے ہی نقل کیا ہے۔ ابن سعد کہتے ہیں کہ ﷺ کی انگلیاں پر گوشت تھیں۔ (۷۲) امام ترمذی کی بیان کردہ روایت صفحہ سابقہ پر گزر چکی ہے جس کے مطابق ﷺ کی انگلیاں مناسب لمبی تھیں۔ علامہ شامی بیان کرتے ہیں کہ گویا نبی ﷺ کی انگلیاں چاندی کی شاخیں (۷۳) نواب صاحب نے آپ ﷺ کی انگلیوں کے بارے اس تمثیل کو علامہ شامی ہی سے نقل کیا ہے۔ امام ترمذی کردہ روایت میں ہے کہ آپ ﷺ کے پاؤں کے تلوے قدرے گہرے تھے اور قدم ہموار تھے کہ پانی ان کے ساتھ نہ تھا۔ (۷۴) علامہ شامی روایت کرتے ہیں کہ نبی ﷺ کی سببہ قدم تمام انگلیوں سے لمبی تھی۔ ۷۵ حضرت جابر (۷۶) فرماتے ہیں۔

أَنَا أَنَا فَمَسَحَ خَدَيَّ، قَالَ: فَوَجَدْتُ لِيَدِهِ بَزْدًا أَوْ رِيحًا كَأَنَّهَا أَخْرَجَهَا مِنْ جُؤْنَةِ عَطَّارٍ (۷۶) اور نبی ﷺ نے میرے گال پر ہاتھ پھیرا تو مجھے ٹھنڈک محسوس ہوئی جیسا کہ آپ ﷺ نے اپنا ہاتھ عطار کے طبلہ سے نکالا ہو۔

صاحب بیان کرتے ہیں:

پ کی پٹلیوں میں باریکی تھی۔ گویا کہ ساق مبارک کھجور کا گابھا تھا۔ نیک ترین مردم تھے قدم میں۔ بایاں پاؤں پھیلا دیتے یہاں تک کہ پشت پائے مبارک سیاہ نظر آتی یعنی بہ سبب اجتماع خون کے۔ (۷۷)

در میان سینہ و ناف کے چند بالوں سے وصل تھا مثل ایک خط کے کھنچا ہوا تھا۔ ہر دو پستان مع شکم بالوں سے

مکرم مبارک میں تین شکن تھے۔ ایک کو ان میں سے ازار چھپائے رہتی تھی اور بعض نے کہا کہ ایک ہی شکن

تھی۔ (۷۹)

علامہ شامی (م۔ ۱۴۳۲ھ) بیان کرتے ہیں کہ حضرت سراقہ بن جحشم نے بیان کیا کہ میں نے نبی ﷺ کو ناقہ پر بکھا۔ آپ ﷺ کی پنڈلی کھجور کے گامبا (اندرونی سفید حصہ) کی طرح تھی۔ (۸۰) علامہ ابن سعد روایت کرتے ہیں کہ نبی کریم ﷺ کے قدم مبارک سب سے خوبصورت تھے۔ (۸۱) آپ ﷺ بایاں پاؤں پھیلا دیتے یہاں تک کہ اس کا ظاہری حصہ (خون کے جمع ہونے کی وجہ سے) سیاہی مائل نظر آتا۔ (۸۲) نواب صاحب نے اس صفتِ مبارکہ کو ابن سعد سے نقل کیا ہے۔ امام ترمذی بیان کرتے ہیں کہ نبی ﷺ کی ناف اور سینہ ہجڑہ کے درمیان ایک بالوں کی لکیر تھی۔ دونوں سینے اور پیٹ بالوں سے خالی تھے۔ دونوں بازوؤں، کندھوں اور سینے کے بالائی حصہ پر بال مبارک تھے۔ (۸۳) علامہ شامی کہتے ہیں کہ بطن اطہر پر تین شکن تھے۔ ایک کو ازار چھپاتی تھی اور دو ظاہر ہوتے اور بعض نے کہا کہ ازار دو کو چھپاتی اور ایک ظاہر ہوتی۔ دو شکنیں لپٹی کتاب سے بھی سفید تھیں اور چھوٹے میں نرم تھیں۔ (۸۴) نواب صاحب نے اس تمثیل کو بھی علامہ ثنائی سے نقل فرمایا ہے۔ نواب صاحب رقم طراز ہیں:

اکثر یہ ہوتا کہ دو مرد دراز قد آپ کا احاطہ کرتے تو آپ ہی ان سے دراز نظر آتے پھر جب ان سے الگ ہوتے تو میانہ قد ٹھہرتے۔ (۸۵)

جب بیٹھتے تو آپ کا شانہ مبارک سب بیٹھنے والوں پر بلند تر ہوتا۔ غرض کہ قیام و قعود میں سب سے ارفع و اعلیٰ و اطول معلوم ہوتے اگرچہ طویل نہ تھے بلکہ سارے اجزاء نہایت اعتدال میں تھے۔ فربہی میں معتدل تھے۔ آخرِ زمان میں تناور ہو گئے تھے۔ آپ کا گوشت متماسک یعنی بہم پیوستہ لگتا تھا کہ خلقت اولیٰ پر ہو۔ سن نے کچھ ضرر اس کو نہ پہنچایا تھا یعنی درازی عمر سے ڈھیلا نہ پڑا تھا کہ لگے " (۸۶)

"مہرِ مشابہ جسد تھی یعنی رنگت میں اور تھی نزدیکِ اعلائے شانہ چپ کے بہ ہیئتِ مشتم، اس پر تل تھے جیسے منہ یعنی بقدرِ دانہ خود کے یا کم تر اس سے۔ (۸۷)

امام غزالی (م۔ ۵۰۵ھ) بیان کرتے ہیں:

وكان معتدل الخلق في السمن بدن في آخر زمانه وكان لحمه متماسكاً يكاد يكون على الخلق الأول لم يضره السمن (۸۸)

اور نبی ﷺ تخلیق میں اعتدال پر تھے اور آخری دور میں توانا ہو گئے تھے۔ آپ کا گوشت متماسک تھا۔ درازی عمر نے کچھ نقصان نہ پہنچایا۔

نواب صاحب نے اس صفتِ مبارکہ کو علامہ غزالی سے ہی بیان کیا ہے۔ علامہ شامی، سیدہ عائشہ سے مروی روایت بیان کرتے ہیں کہ آپ ﷺ دو طویل مردوں سے بھی لمبے نظر آتے اور جب جدا ہوتے تو میانہ قد ہوتے۔ (۸۹) اس روایت کو امام بیہقی نے بھی بیان کیا ہے۔ (۹۰) مذکورہ حدیث کے ایک راوی صحیح بن عبد اللہ کو امام بیہقی نے غیر معروف اور علامہ ابن کثیر نے ضعیف بیان کیا ہے۔ (۹۱)

علامہ شامی بیان کرتے ہیں کہ نبی کریم ﷺ جب بیٹھتے تو آپ ﷺ کا شانہ مبارک تمام بیٹھنے والوں کی نسبت بلند ہوتا۔ (۹۲) امام مسلم روایت کرتے ہیں کہ نبی کریم ﷺ کا شانہ مبارک تمام بیٹھنے والوں کی نسبت بلند ہوتا۔ (۹۳) امام مسلم روایت کرتے ہیں کہ نبی کریم ﷺ کے بائیں کندھے کے نزدیک مہر نبوت تھی اور اس پر خود (نے) کے دانوں کی

صاحب فرماتے ہیں:

آپ کثیر العرق تھے یعنی آپ کو پسینہ بہت آتا تھا۔ آپ کا پسینہ چہرے پر مثل گوبر آبدار کے ہوتا۔ مشکِ خالص سے زیادہ پاکیزہ تر بو تھی۔ آپ کا کفِ دست گویا عطار کا کفِ دست تھا۔ خواہ ہاتھ میں خوشبو ملتے یا نہ ملتے کوئی آپ سے مصافحہ کرتا تو سارے دن خوشبو دستِ مبارک کی پاتا۔ آپ کسی بچے کے سر پر ہاتھ رکھ دیتے تو وہ سارے بچوں کے درمیان بہ سبب اس خوشبو کے پہچانا جاتا۔ (۹۵)

جب کسی راہ پر سے گزرتے پھر کوئی پیچھے سے جاتا تو وہ پہچان لیتا کہ حضرت ﷺ کا گذر اس راہ پر سے ہوا ہے بہ سبب خوشبوئے عرقِ مبارک کے۔ (۹۶)

مسلم روایت کرتے ہیں کہ آپ ﷺ کثیر العرق تھے۔ (۹۷) امام غزالیؒ بیان کرتے ہیں:

كَانَ عَرَقُهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي وَجْهِهِ كَاللُّوْلُو أَطْيَبُ مِنَ الْمَسْكِ الْأَذْفَرِ (۹۸)

نبی ﷺ کا پسینہ آپ کے چہرے پر موتیوں کی طرح ہوتا اور مشکِ خالص سے زیادہ خوشبودار ہوتا۔

شامی بیان کرتے ہیں کہ نبی ﷺ کے پسینے کی خوشبو مشک سے زیادہ اچھی تھی۔ خوشبو کی وجہ سے آپ ﷺ کا ہاتھ تھا جیسے عطار کا ہاتھ ہو۔ جب کوئی مصافحہ کرتا تو سارا دن خوشبو پاتا۔ جب کسی بچے کے سر پر ہاتھ رکھتے تو وہ خوشبو کے پہچانا جاتا۔ (۹۹) ان صفات کو حافظ ابو نعیمؒ نے بھی بیان کیا ہے۔ (۱۰۰) علامہ شامی روایت کرتے ہیں کہ نبی ﷺ کسی راستے سے گزرتے تو بعد میں آنے والا پہچان لیتا کہ آپ ﷺ یہاں سے گزرے ہیں۔ (۱۰۱) اس صفتِ مبارکہ کو فارسیؒ نے بھی بیان کیا ہے۔ (۱۰۲) البتہ نواب صاحب نے اس صفتِ مبارکہ کو علامہ شامی سے نقل کیا ہے۔ نواب لکھتے ہیں:

جب ہنستے برق و لمعان در دیوار پر نمایاں ہوتا۔ گنگناتے نہ تھے۔ بہترین مردم تھے نغمہ یعنی آوازِ خوش میں حا۔ یعنی آواز کو گلے میں نہ پھیرتے اور ترجیح نہ کرتے لیکن کسی قدر آواز کو دراز فرماتے۔ (۱۰۳)

جب آپ خوش ہوتے آپ کا چہرہ آئینہ کی طرح ہوتا۔ عکس دیواروں کا آپ کے چہرے میں نظر آتا۔ یہ گویا کہ سورج روئے مبارک میں سیر کرتا ہے اور اکثر شدتِ انوارِ صباحت سے شبِ تاریک میں سوزن نظر آتی۔ (۱۰۴)

کھڑے نہ ہوتے ساتھ سورج کے کبھی مگر آپ کی روشنی سورج کی روشنی پر غالب آتی۔ آپ کا سایہ نہ تھا۔

پیغمبر ماند اشت سایہ

تا شک بدل یقین نیفتند

یعنی آل کس کہ پیرواوست

پیدا است کہ بر زمین نیفتند (۱۰۵)

عیاضؒ بیان فرماتے ہیں۔

إِذَا افْتَرَّ ضَاحِكًا افْتَرَّ عَنْ مِثْلِ سَنَا النَّبِيِّ وَعَنْ مِثْلِ حَبِّ الْعَمَامِ (۱۰۶)

جب آپ ﷺ تبسم فرماتے تو بجلی کی روشنی یا بادلوں کی چمک کی مانند دہنِ مبارک کھلتا۔

امام غزالیؒ بیان کرتے ہیں کہ نبی اکرم ﷺ بہت خوش آواز تھے۔ (۱۰۷) ابن سعد کہتے ہیں کہ حضرت قتادہؒ سے

سنا ہے کہ نبی ﷺ خوش آواز تھے اور (۱۰۸) قاضی عیاضؒ

ابو ہریرہؓ سے مروی روایت بیان کرتے ہیں کہ میں نے نبی ﷺ سے زیادہ خوب صورت کسی کو نہیں دیکھا۔ ایسا تھا

ہیں کی نبی ﷺ جب سورج کے ساتھ کھڑے ہوتے تو آپ ﷺ کی روشنی سورج کی روشنی پر غالب آجاتی۔ (۱۱۰) علامہ سیوطی (م۔ ۹۱۱ھ) بیان کرتے ہیں کہ سورج اور چاند کی روشنی میں نبی ﷺ کا سایہ نہ نظر آتا۔ (۱۱۱) علامہ سیوطی بیان کرتے ہیں کہ اس روایت میں عبد الرحمن بن قیس کو وضاع کہا جاتا ہے۔ (۱۱۲) سوزن سے مراد سوئی ہے۔ علامہ ابن سناکر (م۔ ۵۷۵ھ) کی بیان کردہ روایت میں ہے کہ ایک دن سیدہ عائشہ کی سوئی گم ہو گئی جو مل نہ رہی تھی۔ جب نبی اکرم ﷺ تشریف لائے تو آپ ﷺ کے چہرہ اقدس کی نورانی شعاع کی روشنی سے سوئی مل گئی۔ (۱۱۳) مذکورہ بالا اشعار مولانا جامیؒ کی طرف منسوب ہیں۔ ان کا معنی یوں ہے۔

ہمارے پیغمبر ﷺ کا سایہ نہ تھا، تاکہ یقین کے دل میں شک پیدا نہ ہو۔ یعنی جو آدمی آپ ﷺ کا پیروکار ہے وہ زمین پر نہیں گرے گا۔ نواب صاحب فرماتے ہیں:

"آپ کا وصف بیان کرنے والا کہتا ہے کہ میں نے آپ سے پہلے اور بعد آپ کے، آپ کی طرح کا کوئی شخص جمال و کمال میں نہیں دیکھا۔ صلی اللہ تعالیٰ علیہ والہ وسلم کما هو اہلہ

بَلَغَ الْعُلَىٰ بِكَمَالِهِ كَشَفَ الدُّجَىٰ بِحَمَالِهِ
حَسُنَتْ جَمِيعُ خَصَالِهِ صَلُّوا عَلَيْهِ وَآلِهِ (۱۱۴)

یہاں وصف بیان کرنے والے سے مراد حضرت علیؓ ہیں۔ آپ فرماتے ہیں۔

لَمْ أَرْ قَبْلَهُ وَلَا بَعْدَهُ مِثْلَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (۱۱۵)

میں نے نبی ﷺ سے پہلے اور بعد آپ جیسا کوئی نہیں دیکھا۔

مذکورہ بالا اشعار شیخ سعدیؒ کے ہیں۔ (۱۱۶) ان کا معنی یوں ہے۔

آپ ﷺ اپنے کمال کے ذریعے بلندی تک پہنچے۔ آپ ﷺ نے اپنے جمال سے اندھیروں کو ختم فرمادیا۔ آپ ﷺ کے تمام خصائل خوبصورت تھے۔ آپ ﷺ اور آپ ﷺ کی آل پاک پر درود بھیجو۔

نواب صاحب اشعار بیان فرماتے ہیں:

خَطِ سَبْزِ وَلَبِّ لَعْلٍ وَرَخِ زِيَادَارِ شَبِوہ و شَمْل و شَمْل حَرَکَات و سَكَنَات
حَسَنِ يَوْسُفِ دَمِ عَيْسَى يَدِ بِيضَادَارِ آنچہ خوباں ہمہ دارند تو تہاداری

حسان بن ثابتؓ نے فیصلہ اس قضیہ کمال و جمال ظاہر و باطن کا کیا خوب اپنے کلام نظام فصاحت التیام میں کر دیا ہے۔ فلله درہ و علی اللہ اجرہ

وَأَحْسَنُ مِنْكَ لَمْ تَرْقُطْ عَيْنِي وَأَجْمَلُ مِنْكَ لَمْ تَلِدِ النِّسَاءَ
خَلَقْتَ مُبْرَأً قَبْلَ كُلِّ غَيْبٍ كَأَنَّكَ قَدْ خَلَقْتَ كَمَا تَشَاءُ " (۱۱۷)

مذکورہ بالا فارسی اشعار مولانا جامیؒ کی طرف منسوب ہیں۔ (۱۱۸) ان کا معنی یوں ہے:

اے نبی ﷺ، رخساروں کا سبزہ، ہونٹوں کی سرخی اور خوبصورت چہرہ آپ ﷺ کے پاس ہے۔ انداز، چہرہ، خصائل اور چال ڈھال۔ آپ ﷺ حضرت یوسف علیہ السلام کا حسن، حضرت عیسیٰ علیہ السلام کی پھونک اور حضرت موسیٰ علیہ السلام کے علم و حکمت کے پاس تھیں وہ اکیلے آپ ﷺ کے پاس ہیں۔

شامل نبوی ﷺ میں نواب صدیق حسن خان کا علاج
 آپ سے زیادہ حسین میری آنکھ نے نہیں دیکھا۔ اور آپ سے زیادہ خوبصورت انسان کسی عورت نے جنم نہیں
 آپ کو اللہ تعالیٰ نے آپ ﷺ کو ہر عیب سے پاک پیدا فرمایا ہے۔ آپ ایسے ہیں جیسے کہ اللہ نے آپ ﷺ کو آپ کی
 کے مطابق ہی پیدا فرمایا ہے۔

بحث

نواب صدیق حسن خان نے بیان شامل نبوی ﷺ نے ایک جامعیت و اختصار کو مد نظر رکھتے ہوئے منفرد انداز
 فرمایا ہے۔ انہوں نے موضوع کی مناسبت سے نہ صرف حضرت حسان بن ثابت رضی اللہ عنہ، شیخ سعدیؒ اور مولانا
 کے اشعار بیان کیے ہیں بلکہ اپنے الفاظ کو بھی شاعرانہ اسلوب میں ہم قافیہ بنانے کی کوشش کی ہے اور مشکل اردو الفاظ
 کرتے ہوئے مختلف تمثیلات بھی بیان کی ہیں۔ آپ نے مختلف مقامات پر اپنے مصادر کا حوالہ بھی تحریر فرمایا ہے۔
 مصادر میں امام احمد بن حنبلؒ، امام بخاریؒ، امام مسلمؒ، امام ترمذیؒ، امام ابو داؤدؒ، امام بیہقیؒ، امام بغویؒ، کی تالیفات
 اور علامہ ابن سعدؒ، علامہ بیہقیؒ، علامہ ابو نعیمؒ، قاضی عیاضؒ، امام غزالیؒ، علامہ صالحیؒ، اور علامہ سیوطیؒ کی تالیفات
 سے استفادہ فرمایا ہے۔ نواب صاحب کے مصادر میں زیادہ تر روایات صحیحہ شامل ہیں البتہ چند ایسی روایات سے
 استفادہ کیا ہے جن کو مختلف محدثین نے ضعیف قرار دیا ہے۔

حوالہ جات و حواشی

صدیقی، محمد حسین مظہر، ڈاکٹر، مصادر سیرت نبوی ﷺ، دار النوادر، لاہور، ۲۰۱۶ء، ج ۲، ص ۲۹۱

صدیق حسن، سید، نواب، بلوغ العلی بمعرفۃ الخلی، مطبع علوی، کان پور، انڈیا، س۔ن، ص ۲۹
 ایضاً، ص ۴

ایضاً

صدیق حسن، سید، نواب، الشہادۃ العنبریہ من مولد خیر البریہ، داران اکیڈمی، لاہور، ۲۰۱۲ء، ص ۵۹

ایضاً، ص ۵

قشیری، مسلم بن حجاج بن مسلم، ابو الحسین، الجامع الصحیح، دار الانجیل، بیروت، دار الآفاق الجدیدۃ، بیروت، لبنان،

س۔ن، کتاب المناقب، باب: صفۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم

ایضاً، کتاب الفضائل، باب: کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم ابیض ملیح الوجہ

بخاری، محمد بن اسماعیل، الادب المفرد، تحقیق: سمیر بن امین زہری، مکتبۃ المعارف للنشر والتوزیع، الرياض، سعودی

عرب، ۱۴۱۹ھ، باب الہدی والسمت الحسن

ابن سعد، محمد بن منج، الطبقات الکبریٰ، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، دار الکتب العلمیہ، بیروت، لبنان، ۱۴۱۰ھ، ج ۱، ص ۳۱۸

ترمذی، محمد بن عیسیٰ، الشمائل المحمدیہ صلی اللہ علیہ وسلم، دار احیاء التراث العربی، بیروت، لبنان، س۔ن، باب: ماجاء فی

خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

اجزی، محمد بن الحسین، ابو بکر، الشریعۃ العظمیٰ، تحقیق: عبداللہ بن عمر بن سلیمان الدمشقی، دار الوضوح، ریاض، ۱۹۹۹ء، باب: صفۃ

خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

- (۱۳) ابو نعیم، احمد بن عبد اللہ، دلائل النبوة، تحقیق: الدکتور محمد رواں، عبد البر عباس، دار النفائس، بیروت، لبنان، ۱۴۰۶ھ، ج ۱، ص ۶۰۶
- (۱۵) ترمذی، الشماکل المحمدیہ، باب: ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۱۶) بیہقی، احمد بن الحسین، دلائل النبوة دار الکتب العلمیہ، بیروت، لبنان، ۱۴۰۵ھ، ج ۱، ص ۳۰۲
- (۱۷) صدیق حسن بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۵
- (۱۸) ایضاً
- (۱۹) ایضاً
- (۲۰) ایضاً
- (۲۱) ترمذی، السنن (الجامع الکبیر)، تحقیق: بشار عواد معروف، دار الغرب الاسلامی، بیروت، لبنان، ۱۹۹۸ء، ابواب المناقب عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم، باب: ماجاء فی صفۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم
- (۲۲) ابن سعد، الطبقات الکبریٰ، ج ۱، ص ۴۱۳
- (۲۳) مسلم، الجامع الصحیح، کتاب المناقب، باب: صفۃ تم النبی صلی اللہ علیہ وسلم
- (۲۴) ترمذی، الشماکل المحمدیہ، باب: ماجاء فی صفۃ خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۲۵) ترمذی، الشماکل المحمدیہ، باب: ماجاء فی تحک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۲۶) ترمذی، الشماکل المحمدیہ، باب: ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۲۷) ایضاً، باب: ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۲۸) صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۶
- (۲۹) ایضاً، ص ۶
- (۳۰) ابن سعد، الطبقات الکبریٰ، ج ۱، ص ۴۱۵
- (۳۱) ترمذی، الشماکل المحمدیہ، باب ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۳۲) ابن سعد، الطبقات الکبریٰ، ج ۱، ص ۴۱۵
- (۳۳) صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۶
- (۳۴) ترمذی، الشماکل المحمدیہ، باب: ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۳۵) الجزری، مبارک بن محمد، ابن اثیر، النہایہ فی غریب الحدیث والاثار، المکتبۃ العلمیہ، بیروت، لبنان، ۱۳۹۹ھ، ج ۱، ص ۱۰۶۲
- (۳۶) ایضاً، ص ۶
- (۳۷) مسلم، الصحیح، کتاب الفضائل، باب فی صفۃ تم النبی صلی اللہ علیہ وسلم
- (۳۸) ابن سعد، الطبقات الکبریٰ، ج ۱، ص ۴۱۵
- (۳۹) صالحی، محمد بن یوسف، امام، سبل الہدی والرشد، فی سیرۃ خیر العباد، و ذکر فضائلہ و اعلام نبوتہ و افعاله و احوالہ فی المبدأ و المعاد، تحقیق و تعلیق: الشیخ عادل احمد عبد الموجود، الشیخ علی محمد معوض، دار الکتب العلمیہ، بیروت، لبنان، ۱۴۰۳ھ
- (۴۰) صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۶
- (۴۱) ترمذی، الشماکل المحمدیہ، باب: ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۴۲) ایضاً

س۔ن۔ج، ۸، ص ۲۷۹

دارمی، عبد اللہ بن عبد الرحمن، ابو محمد، مسند الدارمی، تحقیق: حسین سلیم اسد الدارانی، دار المغنی للنشر والتوزیع، سعودی عرب، ۱۴۱۲ھ، باب: فی حسن النبی صلی اللہ علیہ وسلم صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۶

ایضاً، ص ۴

ایضاً، ص ۵

صدیق حسن، الشماۃ العنبریہ من مولد خیر البریہ، ص ۵۹

ابن سعد، الطبقات الکبریٰ، ج ۱، ص ۴۱۲

ایضاً، ج ۱، ص ۴۱۲

شیبانی، احمد بن محمد، ابن حنبل، المسند، تحقیق: شعیب الاربوط، موسسۃ الرسالہ، بیروت، لبنان، ۱۴۲۱ھ، مسند: علی بن ابی طالب

صالحی، سبل الہدیٰ والرشاد، ج ۲، ص ۱۵

ترمذی، الشمائل المحمدیہ، باب: ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

صالحی، سبل الہدیٰ والرشاد، ج ۲، ص ۱۶

مسلم، الجامع الصحیح، کتاب الفضائل، باب: فی صفۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم وانہ کان احسن الناس وجہا

ابی داود، سلیمان بن اشعث، السنن، تحقیق: محمد محی الدین عبد الحمید، المكتبة العصریہ، بیروت، لبنان، س۔ن، کتاب

اللباس، باب: فی الرخصة فی ذلک

بہیقی، دلائل النبوة، ج ۱، ص ۳۰۰

غزالی، محمد بن محمد احیاء علوم الدین، دار المعرفہ، بیروت، لبنان، س۔ن، ج ۲، ص ۳۸۲

السنن، کتاب اللباس، باب: من ترک الخضاب

ایضاً

صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۵

ایضاً، الشماۃ العنبریہ، ص ۶۱

ایضاً، بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۹

ایضاً، ص ۱۰

ایضاً، ص ۱۱

ایضاً، ص ۱۰

ترمذی، الشمائل المحمدیہ، باب: ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

بغوی، حسین بن مسعود، ابو محمد، شرح السنہ، تحقیق: شعیب الاربوط، محمد زہیر، مکتب الاسلامی، دمشق،

بیروت، لبنان، طبع الثانیہ، ۱۴۰۳ھ، باب: جامع صفاتہ صلی اللہ علیہ وسلم

بہیقی، احمد بن حسین، ابو بکر، شعب الایمان، تحقیق: الدکتور عبد الحی عبد الحمید حامد، مکتبۃ الرشد للنشر والتوزیع، ریاض،

سبحانہ، فصل فی خلقہ والرسالہ، ص ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳

- (۷۱) بخاری، الجامع الصحیح، کتاب اللباس، باب الجعد
- (۷۲) ایضاً، ج ۱، ص ۴۱۴
- (۷۳) صالحی، سبل الہدیٰ والرشاد، ج ۲، ص ۷۳
- (۷۴) ترمذی، الشماکل المحمدیہ، باب ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۷۵) صالحی، سبل الہدیٰ والرشاد، ج ۲، ص ۷۹
- (۷۶) مسلم، الصحیح، کتاب الآداب، باب: طیب رائحة النبی صلی اللہ علیہ وسلم
- (۷۷) صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفة الخلی، ص ۱۰
- (۷۸) ایضاً، ص ۹
- (۷۹) ایضاً، ص ۱۰
- (۸۰) صالحی، سبل الہدیٰ والرشاد، ج ۲، ص ۷۸
- (۸۱) ابن سعد، الطبقات الکبریٰ، ج ۱، ص ۴۱۵
- (۸۲) ایضاً، ص ۴۱۹
- (۸۳) ترمذی، الشماکل المحمدیہ، باب: ماجاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۸۴) صالحی، سبل الہدیٰ والرشاد، ج ۲، ص ۵۵
- (۸۵) صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفة الخلی، ص ۱۰
- (۸۶) ایضاً، ص ۱۰
- (۸۷) ایضاً، ص ۸
- (۸۸) غزالی، محمد بن محمد احیاء علوم الدین، دار المعرفہ، بیروت، لبنان، س-ن، ج ۲، ص ۳۸۳
- (۸۹) صالحی، سبل الہدیٰ والرشاد، ج ۲، ص ۸۳
- (۹۰) بیہقی، دلائل النبوة، ج ۱، ص ۲۹۸
- (۹۱) کوئی، نبیل بن منصور، انیس الساری، موسسة الرسالہ، بیروت، لبنان، ۱۴۲۶ھ، ج ۶، ص ۳۵۴
- (۹۲) صالحی، سبل الہدیٰ والرشاد، ج ۲، ص ۹۸
- (۹۳) مسلم، الجامع الصحیح، کتاب الفضائل، باب: شیدہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۹۴) ایضاً، کتاب الفضائل، باب: اثبات خاتم النبوة وصفته ومحلہ من جسده صلی اللہ علیہ وسلم
- (۹۵) صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفة الخلی، ص ۱۱
- (۹۶) ایضاً
- (۹۷) مسلم، الجامع الصحیح، کتاب الفضائل، باب: طیب عرق النبی ﷺ والتبرک بہ
- (۹۸) غزالی، احیاء علوم الدین، ج ۲، ص ۳۸۲
- (۹۹) صالحی، سبل الہدیٰ والرشاد، ج ۲، ص ۸۴
- (۱۰۰) ابو نعیم، دلائل النبوة، ج ۱، ص ۶۴۰
- (۱۰۱) صالحی، سبل الہدیٰ والرشاد، ج ۲، ص ۸۴

- (۱) صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۶
- (۱) ایضاً
- (۱) صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۴
- (۱) عیاض، الشفاء بتعريف حقوق المصطفى، ج ۱، ص ۶۰
- (۱) غزالی، احیاء علوم الدین، ج ۲، ص ۳۶۷
- (۱) ابن سعد، الطبقات الکبریٰ، ج ۱، ص ۴۲۱
- (۱) عیاض، الشفاء بتعريف حقوق المصطفى، ج ۱، ص ۶۱
- (۱) صالحی، سبل الهدی والرشاد، ج ۲، ص ۷
- (۱) سیوطی، الخصائص الکبریٰ، دار الکتب العلمیہ، بیروت، لبنان، س-ن-، ج ۱، ص ۱۱۷
- (۱) سیوطی، مناهل الصفا فی تخریج احادیث الشفاء، دار البیان للنشر والتوزیع، ۱۴۰۸ھ، ص ۴۲
- (۱) ابن عساکر، علی بن حسن، ابو القاسم، تاریخ مدینہ دمشق، تحقیق: عمرو بن غریبہ العمروی، دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع
- (۱) بیروت، لبنان، ۱۴۱۵ھ، ج ۳، ص ۳۱۰
- (۱) صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۱۱-۱۲
- (۱) ترمذی، المسائل الحمدیہ، باب: ما جاء فی خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- (۱) سعدی، مصالح الدین، کلیات سعدی، تصحیح: محمد علی فروغی، انتشارات، تہران، ایران، ۱۳۸۵ھ، ص ۴
- (۱) صدیق حسن، بلوغ العلی بمعرفہ الحلی، ص ۱۱-۱۲
- (۱) <https://www.urduweb.org/mehfil/threads/page-310319> - فارسی - اشعار - مح - اردو - ترجمہ - 310319
- accessed on 14-04-2018last
- (۱) شجری، حبہ اللہ بن علی، ابو اسعادات، مختارات شعراء العرب لابن الشجری، ضبطاً وشرحاً: محمود حسن زنائی، مطبعة الاعتماد، مصر، ۱۳۴۴ھ، ج ۱، ص ۱۰

☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆

کی محمدؐ سے وفاتوں نے تو ہم تیرے ہیں
یہ جہاں پسے کر کیا لوحِ قلم تیرے ہیں

علامہ محمد اقبال

خطابی: علی احمد پنجاب یونیورسٹی پریس لاہور (۱۹۸۹ء)